

Өзбекстандык аталган Сузактык кыргыздар тууралуу

Дүйнөдөгү миндеген элдердин бири болгон кыргыз эли Борбордук Азияда жашаган элдердин ичинен эң байыркылардан болуп саналат¹. Буга талаш жок, бир топ изилдөөлөр муну тактап, далилдеп койду. Кыргыз эли байыртадан эле тарыхтын оор сыноолорун баштан кечирип, кээде дүйнөнүн талаа түздүктөрүнүн кожоюндары болуп, атагы ааламга жеткен империяларды негиздесе, кээде ар кандай саясий окуялардан улам ааламдын туш тарабына көчүп-конуп жашаганга аргасыз болушкан. Ошондуктан бүгүнкү күндө кыргыздар Пакистан, Ооганстан, Кытай, Монголия, Түркия, Канада, Тажикстан, Өзбекстан ж.б. ондогон мамлекеттерде жашашат. Алар аталган аймактарга качан, кантип, эмне үчүн барып калышкандыгы тууралуу тарыхта бир топ пикирлер айтылганы менен бирдиктүү жыйынтыктар жок, болгону тарыхый божомолдор гана бар.

Чет жакада жашаган кыргыздар бүгүнкү күндө эмне кылып жатат?, маданияты, социалдык абалы кандай?, үрп-адаты менен каада-салты кандай өзгөрүп жатат?, сүйлөгөн сөзү менен кийген кийиминде кандай өзгөрүүлөр бар?, акыр аягында алардын келечеги эмне болот? сыяктуу суроолор суроо бойдон калып, Кыргызстан тарыхындагы актай барактардын тизмесин толуктап турат.

Коңшу өлкөлөрдө жашаган туугандарыбыздын тарыхы, жан кейиткен проблемалары ар бир кыргыз жаранын кайдыгер калтырбоого тийиш. Анткени азыркы күндө чет жакада жашаган кыргыздардын арасында күчтүү этникалык процесстер жүрүп жатат. Этникалык процесстер коңшу элдин пайдасына жүрүп жатканын кыргыздардын кийим кечесиндеги, тилиндеги, үрп-адат, каада-салтындагы, тамак-ашындагы өзгөрүүлөрдөн эле байкаса болот. Алардын мындай абалын тарыхтын дагы бир сыноосу деп түшүнүү керек. Тарыхтын бул жолку сыноосу кыргыздар үчүн оорго турду. Себеби мындай сыноонун алкагында кыргыздар өз эне тилин, тарых-таржымалын, адабият-маданиятын, кыскасы бардык улуттук баалуулуктарын унутуп, коңшу элдердин тилин сүйлөп, кийимин кийип, ошол элдин атын атай баштады. Бул көрүнүш жалпы дүйнөлүк кыргыздардын бүтүндүгүнө чоң коркунуч туудурушу мүмкүн². Алардын азыркы абалы ушундай уланса, дагы бир, эки муун өткөндөн кийин кыргыз атуулдарын таппай калышыбыз анык. Баяндалып жаткан маселе Кыргызстан тарыхында изилдениши керек болгон актуалдуу проблемалардан. Ошондуктан аны эртерээк изилдеп, тиешелүү чараларды көрүү зарыл. Антпесек, убакытка уттурабыз. Чет өлкөдө жашаган кыргыздар кыргыз экенин унуткан соң, бул өңдүү маселелер өз актуалдуулугун жоготот да изилдөөгө каят калбай калат.

Бүгүнкү күнгө келип мурда белгисиз болуп келген кыргыздар жөнүндө маанилүү маалыматтар чыга баштады. Акыркы мезгилдерде чыга баштаган басма сөз каражаттарындагы маалыматтар бул маселеге кунт кое мамиле кылып, Кыргызстан тарыхындагы дагы бир актай баракты даректүү маалыматтар менен толтурууга чакырат. Чет өлкөлүк кыргыздар жөнүндө басма сөз каражаттарында көп маалыматтар чыгып, бирок аларда кыргыздардын так саны, конкреттүү проблемалары чагылдырылган эмес. Жарык көргөн макалаларга көңүл бурсак, Ооганстанда 1,5 миңден 2 миңге чейин, Кытайда 200 миңден миллионго чейин, Өзбекстанда 150 миңден 800 миңге чейин кыргыздар жашайт. Мындай конкреттүү жана так эмес маалыматтардын берилиши чет өлкөлөрдө жашаган кыргыздар атайын изилдөөнүн объектиси болбогондугун көрсөтүп турат.

Өзбек республикасынын Анжиян областында жашаган кыргыздардын этникалык тарыхын окумуштуулар түрдүүчө түшүндүрүүгө аракет жасашат. Алсак, С. Губаева кыргыздардын Фергана, Анжиян өрөөнүнө келишин XVI-кылымга таандык деп көрсөтөт³. Көрүнүктүү казак окумуштуусу Ч. Валиханов кыргыздар илгертен эле Анжиян-Кашкар аралыгындагы тоолордун этектеринде жашап келишкен деп белгилейт. Ал эми Өзбекстандык тарыхчы - этнограф К. Шаниязов кыргыздар Фергана өрөөнүнө 10-кылымда экономикалык

¹ Кыргызстандын тарыхы. Т. 1. Кыргыздын тарыхы. Б. 1-10. Ташкент, 1996.

² Кыргызстандын тарыхы. Т. 1. Кыргыздын тарыхы. Б. 1-10. Ташкент, 1993.

³ Губаева С. Этническая история узбекского народа. Т., 1994.

кызыкчылыктардан улам көчүп келген деп эсептейт⁴. Белгилүү окумуштуу, академик В. Бартольд кыргыздар тарыхта аты эң эрте эскерилген Борбордук Азиянын байыркы элдери болушкан деген ойду айтат⁵. Кыргыздар Фергана өрөөнүндө байыртадан эле байырлап, андагы көп улуттун өкүлдөрү, өзгөчө өзбектер, кыпчактар, тажиктер менен бирге жашап келгенин белгилүү тарыхчы Ө. Осмонов белгилейт. Аты аталган окумуштуулардан тышкары Я. Винников, А. Писарчик, А. Кисляков, А. Потапов ж.б. окумуштуулар Өзбекстанда жашаган кыргыздардын тарыхын изилдеген. Жогорудагы окумуштуулардын пикирин жыйынтыктап келгенде, азыркы Фергана, Анжиян аймактарында кыргыздар байыртадан эле жашап келген, ал эми кийин көчүп баргандары саясий жана экономикалык кызыкчылыктардан улам барып калышкан деген ойду берет. Маселе кыргыздар ал жерлерге качан, кантип барып калганын же алар Анжиян менен Фергананын байыркы элдери экендигин аныктоодо эмес, алардын азыркы оор абалын аныктап чагылдыруу жана аларга карата тиешелүү чараларды кабыл алууда турат. Бул чаралардын катарын эки элдин түпкүлүгүнүн бир экенин түшүндүрүү жана даңазалоо, элдердин ортосундагы достукту чыңдоо, келечектеги ар кандай улуттук конфликттердин алдын алуу ж.б. иштери түзөт. Мындан тышкары албетте көрүлө турган чаралар ал жерде жашаган кыргыздардын кыргыздыгын сактап калууга да багытталышы зарыл. Ушундан улам бул маселенин зор практикалык мааниси бар экендиги да көрүнүп турат.

1897-ж. статистикалык маалымат боюнча Фергана чөлкөмүндө 424 миңдей кыргыз жашап, андагы калктын 30% түзгөн. Алардын көпчүлүгү өздөрүн Ферганада байыртадан эле жашаган туруктуу калк катары эсептешкен. Айрымдары болсо Чыгыш Түркстандан, Теңир-Тоодон, Таластан ж.б. жерлерден көчүп келип жашап калышкан деп эскерет тарыхчы Ө. Осмонов⁶. Ушундай эле ойду өзбек тарыхчысы С. Губаева көтөрүп, кыргыздар Наманган областына Чаткалдан, Анжиян областына Алай, Баткен, Сузак тараптан көчүп келгендигин айтат. 1989-жылдагы эл каттоонун маалыматы боюнча кыргыздар 175 миңди түзүп, Өзбекстандын дээрлик баардык областтарында жашашат. Алардын басымдуу көпчүлүгү Анжиян, Наманган, Фергана, Жызак, Кокон, Ташкент, Самарканд, Сыр-Дарыя областтарында турушат⁷. Кыргыз айылдарынын көпчүлүгү тоолуу райондордо жайгашып, кыргыз тилинде аталат. Мисалы Кыдырша, Кызыл-Аяк, Бостон, Көтөрмө, Кан-Бото, Бай-Тобу, Мундуз ж.б.

1924-ж. улуттук аймактык бөлүштүрүүдөн кийинки жылдарда да Кыргызстанга карап турган айылдар жыл сайын Өзбекстанга өткөрүлүп берилип турган.

Анжиян округунда 1927-ж. жалпысынан 208 айыл кеңештери болуп, анын 28 айыл кеңешинде кыргыздар басымдуулук кылышкан. 1927-ж. 29-майда Өзбек ССРинин аткаруу комитетинин жыйыны болуп, анда төмөнкү чечим кабыл алынган: 1. СССР борбордук аткаруу комитетинин токтому боюнча 1927-жылдын 4-майынан тартып Аим, Дардак, Кортку, Кызыл-Токой, Таштак, Тешик-Таш айыл кыштактары эли, жери менен Кыргыз АССРинен Өзбек ССРине өткөрүлүп берилсин.

2. Аим болуштугу уюштурулуп, аталган айылдар анын аткаруу комитетинин курамына киргизилсин.

Кээ бир маалыматтарга караганда ушул сыяктуу чечимдер бир топ жылдарга чейин кабыл алынып келинген. Ошентип, 1927-жылдан тартып Кыргызстандын ошол мезгилдеги Джалал-Абад волостунун Сузак аймагына карап турган (ал кезде Сузак деген аталыш расмий булактарда кездешпейт) Аим, Дардак, Кортку, Кызыл-Токой, Таштак, Тешик-Таш айылдары толугу менен Өзбек ССРине карап калган. Бүгүнкү күндө бул айылдар Анжиян областынын Коргон-Төбө жана Жалал-Кудук райондоруна карап, Сузак районунун борборунан 20-50км. алыстыкта жайгашкан. Аталган айылдардын аты эле айтып тургандай, аларда кыргыздар толугу менен басымдуулук кылат. Бүгүнкү күнгө келип, ар түрдүү улуттук саясаттын (өзбектештирүү) натыйжасында кыргыздардын тили, үрп-адаты, маданияты ж.б. баалуулуктары кумга сиңген суудай жоголуп баратат. Кыргыздар негизинен Анжиян областынын Коргон-Төбө, Жалал-Кудук, Кожо-Абад, Кара-Суу, Пайтух, Избаскан

⁴ Этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана. М., 1980.

⁵ Бартольд В. Киргизы от VI до IX века. Избран. труды по ист. кыр. И Кыргызстана. Б., 1996.

⁶ Осмонов О. Кыргызстан тарыхы. Б., 2008.

⁷ Керимбекова М, Конкобаева К, Мокрынин В. Кыргызская диаспора за рубежом. Б., 1992.

райондорунда жашашат⁸. 1960-ж. ортосунда кыргыз тили кысымга алынып куугунтуктоолор болду⁹. Радиодон бериле турган кыргызча уктуруу өз ишин токтотууга аргасыз болду. Мындай иштердин жыйынтыгында кыргыз жаштарынын кийинки мууну өзбектештирүү саясатынын кучагында калып, алардын өз эне тилин билбей калышы жалпыга белгилүү. Буга чейин иштеп келген кыргыз мектептери акырындык менен өзбек мектептерине айланды. Мисалы: Анжиян областы Жалал-Кудук районуна караштуу Н. Исанов айылында (1927-жылга чейин Джаляль-Абад волостуна карап турган) жайгашкан №27 кыргыз орто мектеп 2009-2010-окуу жылынан баштап өзбек мектеп деген статус алып, кыргыз класстарга кабыл алуу толук токтотулду. Ошол эле мезгилде кыргызстанда иштеп келе жаткан өзбек мектептери эч кандай тоскоолдуксуз эле иштеп, өнүгүп, көбөйүп жатканын эсиңерге салабыз. Эл аралык мамилелерде мындай тең салмактуулуктун сакталбагандыгы улуттар ортосундагы ынтымакка доо кетириши мүмкүн. Бул сыяктуу терс көрүнүштөрдү кыргыздардын турмушундагы көп жагдайлардан көрсөк болот. Өзбекстандык аталып калган Сузак кыргыздары той тамаша, маараке жана белгилүү күндөрдө өзбек улуттук кийимдерин кийишип, өзбек тилинде сүйлөшөт. Кыргыз жаштары элдик ооз эки чыгармачылыкты дээрлик түшүнбөйт¹⁰. Улуттук оюндар, музыкалык аспаптар, тамак-аш, каада-салт унутта калды. Алардын тилиндеги эле төмөнкү өзгөчөлүктөрдү мисал келтирели: жогору дегенди тепе, бери кел дегенди буякка кел, кайда баратасың дегенди каяка кетияпсин, жүгүр дегенди йүгүр, эмне кылып жатасың дегенди нима кыляпсин ж.б. толгон токой сөздөрдү келтирсе болот. Анжияндык аталган Сузак кыргыздарында негизинен тейит, кыпчак, канды, төөлөс, кызыл-аяк, бостон, шырдай, мундуз, кыдырша, сары-багыш, чоңко ж.б. уруулары кездешет. Жыл сайын Анжиян кыргыздары менен карым катнаш татаалдашып, айрыкча акыркы жылдардагы Өзбекстандагы саясий окуялардан (2009-ж террористтик жардыруулар, өзбек бийлигинин чек араларда аңдарды казуу иштеринин жүрүшү) кийин дээрлик токтоп калды.

Жыйынтыктап келгенде, Сузак районунун жогоруда аталган айылдары эли, жери менен Өзбек республикасына туура эмес саясий чечимдердин негизинде өтүп калган; азыркы күндө да ал айылдарда кыргыздар басымдуулук кылат; убакыт өткөн сайын күчтүү этникалык процесстердин алкагында кыргыздар улуттук баалуулуктарын унутуп жатышат; чек аранын эки тарабында жашаган кыргыздардын бири бири менен болгон карым-катнашы айрыкча 1991-жылдардан тартып бир топ кыйынчылыктарга дуушар болду; кыргыз бийлиги тарабынан өз убагында тиешелүү чаралар кабыл алынбаса, мындай терс көрүнүш жалпы дүйнөлүк кыргыздардын бүтүндүгүнө чоң коркунуч туудурмакчы.

Өзбекстанда жашаган кыргыздар менен бекем байланыш түзүп, кыргыздардын жалпы санын тактап чыгуу зарыл. Кыргыздар жашаган аймактарда маданий борборлорду уюштуруп, аларды эки тарапта жашаган кыргыздардын жолугушуу кечелерин өткөрүү объектисине айландыруу керек. Кыргыздар жашаган райондордо кадрларды даярдоо жана жайгаштыруу маселесине кызыгып, тең салмактуулукка жетишүүбүз зарыл. Анткени кыргыздардан райондун эмес, айылдын дэңгээлиндеги жетекчилер жокко эсе. Азыркы Кыргызстанда жашаган өзбектер үчүн кандай жеңилдиктер, шарттар түзүлгөн болсо, Өзбекстанда жашаган кыргыздар үчүн да ошондой жеңилдиктерге жетишүү кечиктирилгис иш.

Биз көргөндөй тарыхтын катаал сыноолорунда кыргыздар Өзбек республикасынын чегине кирип, Сузак районунун 90 жылдык мааракесин алыстан гана майрамдоого аргасыз. Жашоодо эч нерсе түбөлүктүү эмес, келечекте тарых дагы кандай сыноолорду буюрат эч ким билбейт. Кыргыз эли байыртадан бери жоголбой, ар кандай сыноолорду жеңип келүүдө. Бул сыноо да кыргыздарды тарыхтан өчүрө албайт.

Адабияттар

⁸ А. Саликов. А. А. Саликов 100 – кыргыздын элдик поэзиясы // Кыргызстан. 19. 09. 2004. № 4.

⁹ Кыргызстандын А. А. Саликов, А. А. Саликовдун элдик поэзиясы. Кыргызстандын элдик поэзиясы. А., 1993.

¹⁰ А. Саликов. А. А. Саликовдун элдик поэзиясы. Кыргызстандын элдик поэзиясы. / Кыргызстандын элдик поэзиясы. А., 2008. № 2.

1. Анарбаев М. Жызактык кыргыздар жана алардын турмуш тиричилиги. / Кыргызстан тарыхынын маселелери. Б., 2008. №2.
2. Бартольд В. Киргизы от VI до IX века. Избран. труды по ист. кыр. И Кыргызстана. Б., 1996.
3. Губаева С. Этническая история узбекского народа. Т., 1994.
4. Керимбекова М., Конкобаева К., Мокрынин В. Кыргызская диаспора за рубежом. Б., 1992.
5. Мокрынин В., Плоских В., Дооронбекова Р. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы. Б., 1993.
6. Нурдинов А. Оогандык кыргыздар. Ош., 1991.
7. Строилов Л. Алай менен Памирден ашып. Кыргыздар. Түзгөн Жусупов К. Б., 1993.
8. Этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана. М., 1980.
9. Осмонов О. Кыргызстан тарыхы. Б., 2008.
10. Шукуров Ш. Жылдыз көппү – кыргыз көппү?/ Мурас 1991. №4.

* * *